

УДК [94:329]:355.01 (410) «1914/1918»

Ю.М. БЛОХ

МІЛІТАРИЗМ І АНТИМІЛІТАРИЗМ В ОЦІНЦІ БРИТАНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Блох Юлія Миколаївна – в.о. доцента кафедри філософії і соціальних наук Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету, кандидат історичних наук

У даній статті проаналізовано настрої різних британських політичних партій у питанні війни та миру, їх відношення до військової небезпеки, гонки озброєнь, яку проводив уряд країни; розглянуто позицію тих політичних сил, які зайняли безкомпромісну антивоєнну позицію та їх методи боротьби за всезагальний мир напередодні Першої світової війни.

Ключові слова: мілітаризм, паціфізм, лібералізм, імперіалізм, роззброєння, військово-морські асигнування, гонка озброєнь, радикалізм, джінгоїзм, військова небезпека, дредноут, шовінізм, національна безпека, тред-юніони, воєнні кредити, військово-морський флот.

В данной статье проанализировано настроения разных британских политических партий по вопросам войны и мира, их отношение к военной опасности, гонке вооружений, которую проводило правительство страны; рассмотрено позицию тех политических сил, которые заняли бескомпромиссную антивоенную позицию и их методы борьбы за всеобщий мир накануне Первой мировой войны.

Ключевые слова: милитаризм, пацифизм, либерализм, империализм, разоружение, военно-морские ассигнования, гонка вооружений, радикализм, джингоизм, военная опасность, дредноут, шовинизм, национальная безопасность, тред-юнионы, военные кредиты, военно-морской флот.

The article provides the analysis of opinions of various British political parties of the war and peace matters, their attitude to the military threat and armament race carried by the Government of the state; considers the position of those political forces that assumed hard-core anti-war position and their methods of struggle for universal peace just before World War I.

Keywords: militarism, pacifism, liberalism, imperialism, disarmament, naval assignments, race of arms, radicalism, a jingoism, military danger, chauvinism, national safety, trade unions, military credits, navy fleet.

© Ю.М. Блох, 2010

На кінець першого десятиріччя ХХ ст. в англійському суспільстві все частіше лунали антивоєнні промови та заклики недопущення воєнних дій, розгорнулася широка полеміка. Прихильники мирної політики оголосили боротьбу проти військової небезпеки одним із невідкладних своїх завдань. На той час важливо було теоретично визначити походження війн і розробити тактику боротьби громадських організацій, окремих діячів, політичних партій проти загрози війни. В 1907-1914 рр. деякі політичні партії і організації докладали максимум зусиль пропаганди міжнародного миру, домагались обмеження озброєнь. Вони, знаходячись в опозиції, здійснювали тиск на уряд Великобританії, який хоч і таємно, але проводив гонку озброєнь. Всі ці обставини роблять розробку теми даної статті особливо актуальною.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі вперше впроваджених до наукового обігу документів, друкованих джерел, а також враховуючи результати вивчення історії Великобританії початку ХХ ст. вітчизняними та зарубіжними істориками, необхідно дослідити позицію британських політичних партій у питанні війни та миру напередодні Першої світової війни.

Напередодні Першої світової війни відбувся різкий поворот громадської думки на користь підтримки всезагального миру і спокою. Прихильники мирної політики робили все можливе, аби звільнити Європу і світ від жахливої загрози війни. Населення Сполученого Королівства в основному було налаштоване проти війни, в парламенті та й у самому уряді йшла боротьба між її прихильниками та противниками, немало нараховувалось і так званих «нейтралістів», які були готові пожертвувати не тільки Сербією і Росією, але й Францією і залишитись в стороні або навіть укласти угоду з Німеччиною.

Яка ж партія могла краще впоратися з завданням військово-політичної та ідеологічної підготовки країни до війни світового масштабу? Безсумнівно, ліберали. Бо в очах широких прошарків населення Англії та Європи саме Ліберальна партія була прихильницею паціфізму. Генрі Кемпбелл-Баннерман (лідер партії) вважався спадкоємцем традиції «полюбовного» вирішення зовнішньополітичних проблем. Саме лібералам довелося прикривати димовою завісою миролюбних висловлювань воєнізований курс, обраний британським імперіалізмом [2, 71]. У галузі зовнішньої політики ліберальний

уряд і преса, яка його підтримувала, доклали багато зусиль, покликаних довести прагнення нового кабінету жити в мирі та дружбі з усіма країнами, домагатись роззброєння.

В англійській палаті обшин пожвавились суперечки з питання про скорочення озброєнь, причому ініціаторами такої пропозиції були представники Радикальної партії, які дорікали уряду Герберта Генрі Асквіта (прем'єр-міністр Великої Британії в 1908 – 1916 рр.) в захопленні ідеєю мілітаризму. Радикали, які виступали з різкою критикою зовнішньополітичної програми ліберального кабінету, виявили не тільки свою недостатню обізнаність у питаннях поточного міжнародного життя, але й ще раз підтвердили стару істину про те, що політичні доктринери менш за все здатні розбиратися в галузі міжнародних відносин.

Дискутуючи з лібералами, міністр закордонних справ Едуард Грей вказав на ту обставину, що Великобританія підтримує найкращі відносини з усіма європейськими й азійськими державами, однак, в умовах, коли вся Європа була схожа на величезний військовий табір, а кожна з держав, окремо одна від одної, витрачає майже половину свого бюджету на військові потреби країни, небезпечно розпочинати скорочення воєнно-морських асигнувань [21, 3].

Військовий міністр лорд-канцлер Річард Холден у 1908 р. почав вимагати збільшення витрат на армію, Уїнстон Черчілль (міністр торгівлі у 1908 – 1910 рр., міністр внутрішніх справ у 1910 – 1911 рр., військово-морський міністр у 1911 – 1915 рр.) і Девід Ллойд-Джордж (міністр фінансів у 1908 – 1915 рр.) висловились проти. Вони виступали за економію на військових асигнуваннях, щоб можна було використати ці кошти на соціальні реформи [20, 101]. Висловлюючись за роззброєння, Лейбористська партія підтримувала так званий «народний бюджет» міністра фінансів, який означав новий виток у гонці озброєнь, бо воєнні витрати переважали в 6-7 разів асигнування на соціальні потреби [1, 36]. Ллойд-Джордж тримався в цьому питанні обережніше, ніж його друг Черчілль, і готовий був йти на компроміс. Черчілль зайняв безкомпромісну позицію.

Уїнстон Черчілль, перебіжчик від консерваторів, демонструючи свій радикалізм і перебуваючи при цьому в положенні «більш ревного католика, ніж сам папа римський», у питаннях зовнішньої політики намагався протиставити себе мілітаризму та джінгоїзму. Але, виступаючи проти зростання воєнних витрат, Черчілль заперечував те, що було очевидним для більшості сучасників, - наростання англо-німецьких суперечностей і загрози війни з Німеччиною. Він категорично відкинув ідею про те, що війна з Німеччиною неминуха [20, 101]. 18 червня 1908 р. Уїнстон Черчілль презентував меморандум, у якому доводив, що англійська армія і так занадто велика, обходить дуже дорого платників податків і тому необхідно скоротити її штати. Холден, знаючи, що його підтримують впливові члени уряду – Асквіт, Грей та інші, - вирішив боротись проти Черчілля і Ллойд-Джорджа до кінця.

Свідченням маневрів британських правлячих кіл була заява англійських політичних діячів, Річарда Холдена і лідера ліберальних перів маркіза Крю під час обговорення зовнішньої політики в палаті лордів, де вони підкреслювали, що найкращою політикою для Англії є «свобода від союзів на материках» [7, 81].

Девід Ллойд-Джордж та Уїнстон Черчілль були згодні з тим, що бажано не воювати з Німеччиною і навіть дати їй «деяку» можливість розширити свої колонії, аби добитись стійкого миру на найближчий час [22, 94]. Однак на прийомі у Лондонського міського голови, а пізніше на одному із великих мітингів у Лондоні, Ллойд-Джордж виступив з рішучою промовою: «Якщо нас, всупереч нашій волі, поставлять у положення, при якому мир міг би бути збережений завдяки великому впливу, завойованому Британією віками героїзму і подвигів, якщо у випадку, коли зачеплені її життєві інтереси, хто-небудь дозволить собі поставитись до Британії, нібито вона не відіграє ніякого значення в європейському концерті, тоді я найрішучішим чином скажу, що мир, куплений такою ціною, буде приниженням, нестерпним для такої великої держави, як наша» [12, 662].

Черчілль і Ллойд-Джордж виступали найбільш активними противниками збільшення воєнно-морського будівництва. Справа дійшла до того, що в лютому 1909 р. Черчілль, Ллойд-Джордж, заступник прем'єр-міністра Джон Морлей і міністр місцевого самоврядування (1905 – 1914 рр., з 1914 р. – міністр торгівлі) Джон Бернс загрозували відставкою, якщо уряд прийме план адміралтейства по реалізації воєнно-морської програми.

В цьому аналізі міжнародної ситуації у Черчілля були розбіжності з провідними діячами опозиції, особливо з Остином Чемберленом. Юніоніст Чемберлен був переконаний у тому, що на Англію насувається загроза німецького нападу, а радикал Черчілль вважав ці побоювання помилковими і надуманими [10, 262].

Позиція морського міністра розходилась і з лінією британського уряду. Провідні члени кабінету і король були обурені. Міністр закордонних справ Е. Грей закликав до порядку Ллойд-Джорджа і У. Черчілля. Він вказав останньому на помилковість його тверджень і на небажаність того, щоб він надалі займався публічними розмірковуваннями про проблеми зовнішньої політики. Уряд підтримав Холдена, і Черчілль залишився в меншості. Аналогічним чином закінчилась і його кампанія проти розширення воєнно-морського флоту [20, 102].

5 вересня 1911 р. Герберт Асквіт виступав проти будь-яких військових переговорів з Францією, вважаючи їх «небезпечними». Міністр закордонних справ Едуард Грей був змушений нагадати Асквіту, що на цьому етапі відмова від переговорів з Парижем неможлива і небезпечна. Незважаючи на це, при обговоренні питання в кабінеті в травні 1912 р. голоси розділились, і частина міністрів рішуче виступили проти підписання морської конвенції з Францією [6, 215]. Питання про воєнну безпеку і про гонку

озброєнь неодноразово ставилось у передвоєнні роки на конференціях і з'їздах Лейбористської та Незалежної робітничої партій (НРП). У лютому 1911 р. в Лейстері відбулася спеціальна конференція лейбористів з питання про роззброєння, на якій з промовами виступили Джеймс Рамзей Макдональд (лідер партії), лорд Джон Роберт Клайнс (найбільш яскравий противник революційних методів), генеральний секретар Робітничої партії Гендерсон Т. і ін. В резолюції, запропонованій Клайнсом, говорилося, що конференція «енергійно протестує проти важкого і постійно зростаючого тягаря озброєнь, який заважає соціальним реформам і піддає небезпеці міжнародну солідарність, добру волю і мир ...» [13, 385]. Незадоволення англійських робітників зовнішньою політикою уряду набуло таких розмірів, що на конференції лейбористської партії в 1911 р. пройшла резолюція, яка засуджувала політичний курс Е. Грея і закликала парламентську фракцію партії боротися за його зміну [11, 310]. Свідомі робітники Англії проводили активну боротьбу проти військової небезпеки.

Поряд з цим лейбористи допомагали ліберальним міністрам обманювати англійських пролетарів, запевняючи, що нові військові асигнування мають на увазі благо для народу. Так, лейбористська фракція в палаті обшин влітку 1910 р. дружно вітала заяву прем'єра Асквіта, який сказав: «Я знаю ... що будівництво кожного нового дредноута відкладає здійснення соціальних реформ; але національна безпека ... в кінці кінців є першочерговою умовою будь-якої соціальної реформи» [24, 1910, July 15, 6].

Коли в парламенті 9 березня 1911 р. обговорювався англійський військовий бюджет, то депутатські лави буквально пустували [21, 4].

Англійські робітники все частіше почали виступати з антивоєнними вимогами. Так, у серпні 1911 р. в Лондоні відбулася велика демонстрація під гаслом миру між народами, організована тред-юніонами і соціалістами. Делегації тред-юніонів відвідували навіть Німеччину. Навесні 1912 р. понад 800 тис. членів тред-юніоністів підписали «Петицію про мир у всьому світі» [13, 382-383]. Що стосується робітничого руху Англії в цілому, то його критика зовнішньої політики уряду не пішла далі критики, яка «виходила» від радикальних діячів Ліберальної партії.

Навесні 1913 р. більшість лейбористських депутатів не вважали за потрібне з'явитися на голосування великих морських кредитів, чим порушили рішення II Інтернаціоналу [11, 335]. Ймовірно, праві керівники робітничого руху встигли до цього часу змиритися з думкою про неминучість європейської війни.

Відомо, що Лейбористська партія й інші англійські члени II Інтернаціоналу одногослоно підтримали резолюції Штуттартського (1907 р.) і Базельського (1912 р.) конгресів, в яких критикувалась імперіалістична політика підготовки до війни і містилась програма дій у випадку її розв'язання. Окрім того, 7-а, 8-а, 9-а та 10-а конференції лейбористської партії висловились проти мілітаризму

та гонки озброєнь, за всезагальний мир. У 1911 р. лейбористи скликали надзвичайну конференцію по роззброєнню, а 12-а конференція звернулася до німецького пролетаріату з закликом співпрацювати в справі миру [1, 36]. Всі ці акції відображали настрої широких прошарків населення Великої Британії.

Лідерам НРП і лейбористам доводилось інколи висловлювати свою незгоду з англійською зовнішньою політикою, яка викликала міжнародну напруженість, критикувати Грея, який розвинув систему «таємної дипломатії». На сторінках газет з ліберально-пацифістських позицій засуджувались приготування до війни. Багато лилось слів, мало було конкретних справ. Лише в січні – березні 1914 р. ліва соціалістична газета «Daily Herald» опублікувала низку статей, у яких намагались намітити тактику організованих робітників щодо воєнної загрози. Єдиний практичний спосіб, який пропонувала газета, – «бойкот» тих, хто озброюється, а також робітників, які дозволяють себе завербувати в армію [13, 383].

Що стосується соціал-демократів, то частина їх ще перед війною скотилася на шовіністичні позиції. У цьому відношенні скандальною популярністю користувався реформіст Генрі Майєрс Гайндман. На сторінках органу Британської соціалістичної партії «Justice» він неодноразово виступав з різкими антинімецькими статтями. Звинувачуючи кайзерівську Німеччину в агресивних намірах, звинувачував «своїх» вітчизняних мілітаристів, фінансових і промислових олігархів. Особливо активно він виступав за будівництво сильного воєнно-морського флоту, повністю схвалював гонку морських озброєнь Англії [24, 1911, Feb. 13, p. 11].

На 31-му щорічному з'їзді Соціал-демократичної партії (СДП) в Ковентрі була запропонована від секції Лондонського району Централ Хакні резолюція, яка вимагала, щоб партія вела боротьбу проти додаткових асигнувань на озброєння, за припинення колоніальної та фінансової агресії. В підтримку цієї резолюції виступила Зельда Каган (із лівого крила СДП), яка засуджувала Гайндмана, який вимагав від соціал-демократів 100-мільйонної позики на будівництво військово-морського флоту, член Британської соціалістичної партії (БСП), соціал-демократ, редактор «Justice» Гаррі Квелч, який підтримував Гайндмана. В ній говорилося, що «конференція в даний час вважає безпосередньою метою утримання достатнього флоту для національного захисту»! Г. Квелч, під час обґрунтування своєї резолюції, вразив навіть англійських опортуністів наступною заявою: «Ми – вороги імперіалізму, все одно англійського чи німецького. Мілітаризм – зло. Проти цього зла необхідно боротися всіма силами. Але говорити в нинішніх умовах про всезагальне роззброєння – утопія. Неозброєна нація є легкою здобиччю» [13, 389]. Прихильники Квелча і Гайндмана провели свою шовіністичну резолюцію, незважаючи на сильну критику з боку рядових членів партії. Позиція Гайндмана, Квелча і деяких інших лідерів англійської Соціал-демократичної партії (наприклад, А. Уотса) зустріла сильний опір у са-

мій партії, від таких її членів, як А. Інкпін, Аскью, Ф. Ротштейн, З. Каган.

БСП, відгукнувшись на рішення Базельського конгресу, який виступив проти загрози виникнення війни, 14 грудня 1912 р. прийняла резолюцію, в якій війна з Німеччиною оголошувалась злочином проти людства. Вже в лютому 1913 р. Гаррі Квелч різко засудив союз з царською Росією і викликає цим союзом посилення загрози війни в Європі [17, 31].

В 1914 р. виконавчий комітет БСП опублікував «Маніфест до громадян Сполученого Королівства» (від 12 серпня 1914 р.): «Наша партія виступає за мир, хоча кожен народ має право захищати національне існування силою зброї. В майбутньому братовбивчому конфлікті тисячі дружин втратять своїх чоловіків, і тисячі матерів втратять своїх синів. Голод і нещастя будуть переслідувати. Необхідно укласти демократичну угоду між Францією, Німеччиною та Великобританією, що гарантуватиме мир, захистить від російського деспотизму ... Геть війну!» [18, 156].

Лідери опозиції говорили, однак, досить стримано, не дуже критикували уряд. Один із лідерів Робітничої партії, Джеймс Рамзей Макдональд, сказав: «Війна прийде, хочемо ми цього чи ні, бо, діючи так, як тепер, ми не усунемо її, а, навпаки, зробимо її неминучою» [9, 29]. Макдональд, який сам до війни неодноразово виступав як пацифіст, з її початком перейшов до табору соціал-патріотів. «Англія, - писав він на початку 1917 р., - була жорстоко обдурена тим благочестивим пацифізмом, який приспав її, завіряючи в хибному почутті безпеки» [13, 395].

В 1914 р. більшість лідерів організованого робітничого руху Великобританії стали на позиції соціал-шовінізму. Члени Робітничої партії на чолі з її лідером належали до пацифістського крила, були проти війни [16, 7]. Антивоєнну кампанію серпня 1914 р., завдяки активній пропаганді більшості парламентської фракції Лейбористської партії Великобританії (ЛПВ) та керівництва Британського конгресу тред-юніонів (БКТ), згодом підтримав уряд. Лейбористське керівництво з великими зусиллями долало антивоєнні настрої в профспілках. На початку 1916 р., коли профспілкова конференція знехтувала більшістю голосів біль про всезагальну військову повинність, лідер ЛПВ А. Гендерсон страхав виходом із партії, якщо лейбористи припинять участь в створеній у червні 1915 р. міжпартійній урядовій коаліції [19, 47].

Не змогла прийняти остаточного рішення з питання про мілітаризм і озброєння щорічна конференція лейбористської партії в січні - лютому 1914 р. В ситуації грізного зростання воєнного конфлікту конференція обмежилась протестом проти нових асигнувань на воєнно-морський флот [13, 386].

Сильна протидія війні з моральних і етичних міркувань ставила в особливе становище НРП. Її лідер Джеймс Кейр Гарді «виділявся щирою і пристрасною ненавистю до війни» [14, 343]. Партія знайшла в собі силу і мужність протиставити себе загальній течії і виступити з засудженням війни.

Антивоєнні промови Кейр Гарді виголошував і за кордоном. Так, у липні 1914 р. він виступав у Франції разом з головою Французької соціалістичної партії (СФЮ) Жаном Жоресом. Лідер НРП сподівався, що прямі дії громадськості можуть завдати війні. «Я належу до числа тих, - говорив він на лейстерській конференції НРП, - хто думає, що всезагальний страйк є засобом запобігання війні» [23, 196]. Кейр Гарді разом з Едуардом Вайяном (в 1905 – 1915 рр. – один з керівників СФЮ) внесли на Копенгагенському конгресі пропозицію у випадку війни оголосити всезагальний антивоєнний страйк, перш за все робітників, зайнятих у виробництві зброї. Але керівники лейбористської партії і НРП не думали серйозно про масовий антивоєнний виступ.

Переконаливим противником міжнародних конфліктів був у передвоєнні роки редактор суспільно-політичного журналу «Fortnightly Review», радикал Норман Енджел. «Щоб уникнути війни, - пише Норман у праці «Great Illusion» («Велика ілюзія»), - товариства миру повинні почати пропаганду. При університетах потрібно створити особливі кафедри для професорів-пацифістів. Кожна політична партія, яка виступає за мир, повинна мати своїх представників в парламентах інших країн. Чому, наприклад, німецькі соціал-демократи не мають своїх представників в кулуарах палати обшин в Лондоні, а англійська Робітничка партія своїх уповноважених у кулуарах рейхстагу» [5, 275].

Президент Ліги імперської федерації, представник правого крила Ліберальної партії Аргібальд Філіпп Розбері стверджував, що «Британська імперія створює мир, означає мир, націлена на мир» [3, 71]. Треба сказати, що в умовах різкого повороту громадської думки проти війни не весь ліберальний уряд виявився солідарним у цьому питанні. Суперечки в парламенті відносно того, варто чи не варто, повинна чи не повинна Англія підтримувати Францію та Росію і брати участь в європейській війні, призвели навіть до спроби з'ясувати, в якій мірі участь у війні відіб'ється на народному господарстві Англії. За дорученням Асквіта Ллойд-Джордж організував ряд конференцій за участю представників важкої та легкої промисловості, директора англійського банку і провідних фінансистів Сіті. Результати конференцій виявились невтішними. Власні вигоди окремих капіталістів, зв'язаних з легкою індустрією, пароплаванням, торгівлею призвели до того, що ці конференції висловились проти війни. Другої позиції дотримувались представники земельної аристократії, важкої індустрії і особливо представники капіталу, зв'язані з виробництвом зброї, чий інтерес представляла партія консерваторів [15, 520].

Це враховували і англійські організатори війни, які, не боячись викриття їх перед широкими масами, діяли під надійним прикриттям «пацифістів» досить сміло і енергійно. У вирішальні дні 1 – 3 серпня, коли Німеччина вступила у війну, англійські організатори війни в кабінеті Асквіта при допомозі закулісних неофіційних посередників (Вільсона,

міністра зі справ Індії та Бірми, Л.С. Емері, Максе, Ллойд-Джорджа, Стіда, генерала Раулінсона, леді Ейлін Робертс і т.д.) зв'язались з керівництвом консервативної партії і, забезпечивши його підтримку своїм воєнним планам, загрозою створення коаліційного ліберально-консервативного кабінету, добились 3 серпня відставки деяких ліберальних міністрів (прихильників нейтралітету Англії) і згоди більшості членів ліберального уряду на вступ Англії у війну [15, 575].

Консервативна опозиція допомогла ліберальному прем'єр-міністру Г.Асквіту перебороти опір пацифістів у власній партії і отримати згоду палати общин на вступ країни у війну. Голова британського уряду заявив: «Якщо мене запитують, за що ми ведемо боротьбу, я дам відповідь в двох словах, в двох фразах. По-перше, щоб виконати урочисті міжнародні зобов'язання ... По-друге, ми ведемо боротьбу за відновлення того принципу, що малі національності не можуть бути роздавлені, в силу встановлених міжнародних звичаїв. Англія бореться заради захисту принципів світової цивілізації» [8, 13].

З 1906 по 1914 рік ліберальний уряд розійшовся в поглядах, однак у кінцевому підсумку переважаючим став курс Грея на зближення з Францією. Серед деяких ліберальних міністрів переважали настрої не стільки антинімецькі, скільки антиросійські; більше того, вони були настільки переконані в мирі,

що не бачили загрози війни ні з боку Німеччини, ні з боку будь-якої іншої держави. Цей компроміс між «союзом» та «свободою рук» аж до початку Першої світової війни не раз доводив свою ефективність. Так, Грей вніс немалий вклад щодо підтримки миру і спокою в Європі під час боснійської кризи 1909 р., а пізніше активно співпрацював з Німеччиною під час балканських війн 1912-1913 рр., що допомогло зберегти мир на решті континенту [4, 53].

Поки англійська ліберальна преса стверджувала, що «поганий мир краще хорошої суперечки», поки консервативна преса на зразок «Times» розмірковувала про те, чи зможе Англія залишитись не втягнутою в європейську війну, британська дипломатія своїми пропозиціями про підтримку миру вміло розпалювала війну.

Таким чином, антивоєнні настрої більшості англійських політичних партій напередодні Першої світової війни були цілком зрозумілими. Майже кожен рік ХХ ст. приносив звістки про міжнародні кризи і воєнні зіткнення. З 1905 по 1914 рік основою всієї британської політики було прагнення зберегти мир і при цьому уникнути німецької гегемонії на континенті. І тому саме в час, коли справа йшла до великої війни, політичні партії доклали максимум зусиль пропагуючи міжнародний мир. Перебуваючи в опозиції, вони здійснювали тиск на уряд Великобританії, який, хоч і таємно, але все ж проводив гонку воєнних озброєнь.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградов В.Н. Советская историография о развитии рабочего движения в Великобритании накануне и в годы первой мировой войны // Проблемы британской истории [Сборник] / Ред. кол.: И.И. Жигалов и др. – М.: Наука, 1980. – С. 24 – 40.
2. Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд-Джордж. – М.: Мысль, 1970. – 412 с.
3. Гелла Т.Н. К вопросу о влиянии империалистических идей на английских либералов в конце ХХ века // Новая и новейшая история: Межвуз. сб. науч. трудов. – Вып. 13. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1991. – С. 68 – 84.
4. Гренвилл Дж.А.С. История ХХ века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О. Суворова. – М.: Аквариум, 1999. – 896 с.
5. Дионео. Из Англии. О мире и о войне // Русское богатство. – 1913. - № 1. – С. 275 – 299.
6. Ерофеев Н.А. Очерки по истории Англии (1815 – 1917 гг.). – М.: Изд-во ИМО, 1959. – 263 с.
7. Звавич А.И. Обострение противоречий между империалистическими державами накануне первой мировой войны. – М.: Учпедгиз, 1962. – 144 с.
8. Как готовились к войне (Документы) // Молодой большевик. – 1934. - № 14. – С. 12 – 13.
9. Кареев Н.И. История Западной Европы в начале ХХ века. Изд. 2-е. – М.: Изд. отд. Московского научного института, 1920. – 506 с.
10. Кертман Л.Е. Джозеф Чемберлен и сыновья: [Дж., О. и Н. Чемберлены] / [Послел. В.П. Иерусалимского]. – М.: Мысль, 1990. – 541 с.
11. Кертман Л.Е. Рабочее движение в Англии и борьба двух тенденций в лейбористской партии (1900-1914 гг.). – Пермь: Молотов. Книгоиздательство, 1957. – 352 с.
12. Книга для чтения по истории нового и новейшего времени. Т. 3: Эпоха империализма (1871-1914 гг.) / Под. ред. Г. Зайделя и др. – Харьков: Пролетарий, 1930. – 768 с.
13. Мадор Ю.П. Борьба английского рабочего класса против угрозы первой мировой войны // Международные отношения. Политика. Дипломатия. XVI – XX вв.: Сб. ст. к 80-летию акад. И.М. Майского / Сост. В.В. Альтман. – М.: Наука, 1964. – С. 381 – 396.
14. Мадор Ю.П. Подъем рабочего движения в Англии в 1910-1913 гг. – М.: Наука, 1966. – 287 с.
15. Полетика Н.П. Возникновение Первой мировой войны (июльский кризис 1914 г.). – М.: Мысль, 1964. – 606 с.
16. Радек К. Девять месяцев английского рабочего правительства. – Л.: Госиздат, 1925. – 64 с.
17. Ротштейн Ф. Внешняя политика Англии и ее критики 1830-1950 гг. / Пер. с англ. В.А. Морозова и В.Н. Софинского; Ред. В.Н. Антонович. – М.: Прогресс, 1973. – 148 с.
18. Сборник документов и материалов курса «Политическая история ХХ века». Вып. 1 / Сост. Л.В. Люцарева и др.; Ассоциация преподавания общественных наук вузов СССР. – М.: Наука, 1991. – 208 с.
19. Толстов С.В. Рабочее движение Великобритании и ирландский вопрос накануне и в годы Первой мировой войны // Вопросы новой и новейшей истории. – 1984. – Вып. 30. – С. 44 – 58.
20. Трухановский В.Г. Уинстон Черчилль. 3-е изд. – М.: Международные отношения, 1982. – 464 с.
21. Российский военно-исторический архив. Ф. 2000 (Главное управление Генерального штаба). Оп. 1, т. 3. Д. 3692 (Донесения военного агента в Англии о вооруженных силах, флоте, военных расходах. 1911 – 1914 гг.). Арк. 3 – 4 (Арк. 1 – 72).
22. Churchill W. The World Crisis, 1911 – 1914. – L., 1923. – 413 p.
23. Hughes E. Keir Hardie. – L., 1956. – 240 p.
24. «The Times». – 1910 – 1911.